

Retrieving and Rereading Studies of Religiosity in Iran: Implicit Surveys of Religious Commitment

Alireza Shojaee-Zand

Associate Professor of Sociology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran
shojaeez@modares.ac.ir

Abstract

Despite the relative expansion of religiosity studies in Iran over recent decades, many of these efforts continue to suffer from conceptual vagueness, methodological inconsistency, and a lack of longitudinal continuity. National-level analysis of religious change requires valid, comparable, and temporally extended data grounded in coherent and reliable frameworks. However, the few available national surveys—particularly those that assess religiosity only implicitly—do not fully meet these criteria. This article critically reexamines four major nationwide surveys conducted in 1977, 1980, 1996, and 2004, which share a degree of conceptual and structural similarity in their indirect measurement of religiosity. The primary focus is on formal and structural aspects of these surveys, including item coherence, instrument design quality, level of measurement, conceptual consistency, and the comparability of data over time. The study does not engage in evaluating the validity of findings or conducting substantive content analysis. Findings indicate that despite variations in geographic coverage and sample size, the surveys exhibit limited item-level replication across time and largely remain at a descriptive level. Composite constructs and conceptual indices are rarely employed, restricting longitudinal or causal analysis. Nevertheless, these fragmented datasets represent the only empirical sources currently available for partially reconstructing the historical trajectory of religiosity in Iran. The article underscores the need to strengthen systematic and theory-driven survey traditions and urges scholars of religion and Iranian society to critically engage with and build upon these foundational efforts for future research and policy-oriented inquiry.

Keywords: Social surveys, Religiosity, Longitudinal studies, Measurement level, Questionnaire, Survey items.

Social Problems of Iran, Vol. 16, No. 2, Summer 2025

Pages 153–183

2476-695X© The Author(s). Published by Kharazmi University

ISSN: 2476-6933

Extended Abstract

1. Introduction

Reviewing previous research on a specific topic or issue can help the researcher solidify his footing and allow him to go beyond it. Therefore, the main motivation and purpose of back to the past is innovation. At the same time, it is always exposed to the damage of being stopped and preoccupied with the past. The prerequisite for avoiding these two defects is, first, to always keep the research goals in mind, second, to be aware of one's superior position and hermeneutic preference, and finally, to keep the critical perspective active and dynamic. It is by observing such considerations that the future is born from the past and the new from the old, and it places researchers on the boundless path of acquiring knowledge.

This article aims to do this by critiquing several landmark surveys conducted in Iran to provide a coherent literature and background for future research on religiosity in Iran. The purpose of this work, in addition to retrieving and collect scattered literature, was to reread and critique it in order to strengthen the logical, conceptual, and methodological foundations of such research so that it can be used in future research and achieve more reliable results. Another effect of this critique is to provide more insight into the results and findings of these studies and to increase caution in using them in analyses related to the state of religiosity in Iran and its changing trends.

If we look at a few student studies from that period that measured the rate of religiosity; We come to surveys that can be referred to as "implicit measurement of religiosity"; because, in addition to measuring numerous categories, they also examine some aspects of religiosity with a few limited items. The value and importance of these works lies in their a pioneer and in the little information they provide us. These findings on the state of religiosity are scattered and brief, and even subject to damage in terms of validity and credibility; at the same time, they are the only data we have on this subject from that period and situation.

One of the most obvious weaknesses of these surveys is the limited and indefinite of the items related to religiosity; And that too was due to the lack of preparation of the necessary conceptual foundations for it. For this reason, the possibility of combining and forming items into a specific dimension or component has been denied them. This defect has caused the task of measuring this category to be reduced to the level of the items related to it. Limiting to measuring religiosity at the item level is insufficient; while it is expected that it will be elevated to the level of components, dimensions, and even the entirety of religiosity.

2. Methodology

This article examines four surveys that are structurally and thematically connected and were intentionally conducted in a quasi-panel format: Asadi et al. (1977) Asadi et al. (1980) Mohseni (1996) Goodarzi (2004). Although these surveys were designed with ambitious goals, the expected outcomes were not fully realized. As a result, the opportunity to document and analyze Iran's cultural and social realities across historical periods has been partly lost. In all four surveys, religiosity was not the central theme but rather a secondary variable, examined alongside other social and cultural categories. The ambiguity of the conceptual framework is particularly evident in the treatment of religion. Items measuring religiosity were diverse and inconsistent, ranging from "level of religiosity" to "religious identity," "religious knowledge," "assessment of the religious situation in society," and "types of religiosity." However, the surveys did not make these distinctions explicit, nor did they explain the criteria for grouping disparate items under the single category of "religion." Consequently, the findings of these surveys can only be analyzed at the item level, without the ability to aggregate them into coherent dimensions or components. Even this limited use depends on assuming accuracy in the collection process and reliability of responses. Moreover, revisions to the questionnaires over time—such as Asadi's adjustments between 1977 and 1980 or Mohseni's later interventions—undermined the comparability and longitudinal consistency of results. In summary, the methodology of this study involved: Recovery and introduction of surveys addressing religiosity at different intervals. Analysis of the conceptual framing of religiosity to assess their adequacy. Evaluation of the scales and items used, highlighting methodological strengths and weaknesses. The importance of this critical review lies in its engagement with the first scientific surveys of religiosity in Iran, spanning from the 1970s to the early 2000s, thus covering both pre- and post-revolutionary contexts.

3. Findings

The review reveals several key findings: Limited Conceptualization of Religiosity: The studies failed to construct a systematic definition of religiosity, treating it only as a minor variable rather than a central research category. Fragmented and Inconsistent Items: Survey items lacked coherence, preventing aggregation into broader dimensions. This reduced religiosity to isolated indicators rather than a comprehensive construct. Weak Longitudinal Comparability: Changes in questionnaires and lack of consistent scales made it impossible to trace clear trends in religiosity over time. Pioneering but Incomplete Contribution: Despite their weaknesses, these surveys remain the

earliest and only available data sources on religiosity in Iran from that historical period. They thus hold archival and reference value, albeit with strong methodological caveats. Overall, while the surveys provided pioneering data, their structural and conceptual limitations undermine their utility for robust longitudinal or comparative analysis.

4. Conclusion

This article has highlighted both the pioneering value and critical shortcomings of early Iranian surveys on religiosity. Their fragmented conceptualization, inconsistent measurement tools, and lack of longitudinal consistency prevented them from achieving their stated objectives. Nonetheless, these surveys remain the only available empirical data on religiosity in Iran across several decades, and their historical importance should not be overlooked. The critique presented here is not intended as a dismissal of their contribution but as a call for greater methodological care in future research. By refining conceptual foundations, ensuring consistency across studies, and elevating the measurement of religiosity from isolated items to coherent dimensions, future surveys can generate more reliable and analytically useful results. Such improvements will enable researchers to better understand religiosity in Iran and to capture its evolving patterns within broader social and cultural contexts. The necessity and importance of such work lies in the fact that it is one of the first scientific studies of religiosity in Iran and provides us with the only data that can be referenced and referred to the past. This quasi-longitudinal survey is the only collection that extends from before the revolution to the third decade after it (1970s - 2004s), and has provided the possibility of comparing these two distinct conditions. The most serious criticism of this series of surveys, after the flaws related to the model, the scale, and the items, has been their lack of commitment and conclusion to maintaining the uniformity of the scale throughout the four studies and the loss of the possibility of comparing results and discovering the trend and direction of changes. Their criticism is not out of ingratitude or disregard for the merits of their precedence and the value of the only data available from those lost situations, nor does it raise the level of expectations beyond what was within their power and possibility at that time; rather, it is intended to increase the care and attention of religious scholars in designing future studies and research programs.

Keywords: Social surveys, Religiosity, Longitudinal studies, Measurement level, Questionnaire, Survey items.

بازیابی و بازخوانی مطالعات دین داری در ایران؛ پیمایش های ضمنی دین داری

علی رضا شجاعی زند^۱

چکیده

مطالعات دین داری در ایران، به رغم گسترش نسبی در دهه های اخیر، همچنان با ضعف هایی در طراحی مفهومی، انسجام روشی و پیوست داری زمانی مواجه اند. تحلیل تحولات دین داری در سطح ملی، مستلزم وجود داده هایی معتبر، مقایسه پذیر، دارای امتداد زمانی و مبتنی بر الگویی منسجم و قابل اتکاست؛ اما معدود پیمایش های ملی موجود، به ویژه آن دسته که به صورت ضمنی به سنجش دین داری پرداخته اند، فاقد این ویژگی ها به صورت کامل هستند. این مقاله با هدف بازخوانی چهار پیمایش گسترده انجام شده در سال های ۱۳۵۶، ۱۳۵۹، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۳ که از حیث مطالعه ضمنی جنبه هایی از دین داری قرابت هایی با یکدیگر دارند. تلاش کرده است تا ظرفیت های تحلیلی آن ها را در ارزیابی تحولات دین داری در ایران، با رویکردی تحلیلی-انتقادی ارزیابی کند. تمرکز اصلی مطالعه بر ابعاد صوری و ساختاری پیمایش هاست؛ از جمله انسجام گویه ها، کیفیت طراحی ابزار، سطح سنجش، سازگاری مفهومی و امکان مقایسه پذیری داده ها در طول زمان و در این ارزیابی به سنجش اعتبار نتایج یا تحلیل محتوایی یافته ها ورود نشده است. یافته ها نشان داد که به رغم تفاوت در دامنه جغرافیایی و حجم نمونه، این پیمایش ها تنها در برخی گویه ها تکرار پذیری داشته اند و اغلب در سطح گویه ای باقی مانده اند. استفاده از سازه های مفهومی یا شاخص های ترکیبی در آن ها بسیار محدود است و همین امر، تحلیل روند یا استنتاج علی را دشوار می سازد. با این حال، همین داده های پراکنده تنها منابع در دسترس برای بازسازی بخشی از تاریخ تحولات دین داری در ایران به شمار می آیند. مقاله ضمن تأکید بر ضرورت تقویت سنت پیمایش های منظم و نظریه مند، بر لزوم توجه و اقدام اصلاحی محققان و دین پژوهان برای جبران مافات و اصلاح مسیر پیمایش های آینده و بهره برداری انتقادی و محتاطانه از داده های موجود در تحلیل و تبیین تحولات پدید آمده در جامعه ایران تأکید می کند.

کلیدواژگان: پیمایش های اجتماعی، دین داری، مطالعات طولی، سطح سنجش، پرسشنامه، گویه.

۱. دانشیار گروه جامعه شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران / shojaeez@modares.ac.ir

۱. بیان مسئله

بررسی تحولات دین‌داری در ایران یکی از عناوین پُرشمار پژوهشی و از موضوعات بسیار مطرح در تحقیقات میدانی است و تبیین و تعقیب تأثیرات آن در حوزه‌ها و مقولات دیگر، ازجمله مسائل موردتوجه دین‌پژوهان و جامعه‌شناسان ایران در دهه‌های اخیر بوده است. مسیر و مجرای رایج این تحقیقات نیز پیمایش‌هایی است که در سطح محدود یا گسترده و ملی انجام می‌شده است.

لازمه دست‌یابی به تحلیل دقیق و جامعی از این واقعیت و کشف روندهای آن به‌منظور پیش‌بینی وضعیت آینده، به‌هم‌آوری و روزآمدسازی داده‌های حاصل از این تحقیقات است و آن خود نیازمند حصول اطمینان از مسیر و روش و ابزارهای دستیابی به آن اطلاعات است؛ در همین راستا، این مقاله و مقالات دیگری که این زنجیره را به‌تدریج کامل خواهند کرد، به بازیابی و بازخوانی آن دسته از پیمایش‌های اجتماعی انجام‌شده در ایران خواهد پرداخت که لااقل بخشی از سؤالات و تأملات آن‌ها سنجش میزان دین‌داری پاسخگویان بوده و گزارش آن منتشر شده و در دسترس است.

مراجعه و بازخوانی گذشته، اگرچه به‌ظاهر موجب وقفه و تأخیر در حرکت روبه‌جلوی بشر است، اما از لوازم آن است و اگر با دقت و صرف وقت کافی انجام پذیرد، می‌تواند بر شتاب و اتقان آن نیز بیفزاید. بنابراین باید گفت که چنین مبادراتی در عین اعتنا و ابتنا داشتن بر گذشته، یک حرکت نوجویانه محسوب می‌شوند؛ زیرا با این اذعان همراه بوده‌اند که هیچ ابداعی در خلأ به وقوع نمی‌پیوندد و نوآوری، چیزی جز تصحیح و تکمیل کارهای گذشته و راه‌های رفته و تجربیات اندوخته نیست و به‌هیچ‌روی، حتی شالوده‌شکن‌ترین نوع آن، خللی در پیوستگی و تراکم دانش پدید نمی‌آورد. چه‌بسا ابداعات بی‌پشتوانه‌ای که به دلیل همین بی‌اعتنایی یا بی‌اطلاعی از دستاوردهای پیشینیان، چیزی جز تکرار گذشته به ارمغان نیاورده و توان و انرژی خود را نادانسته صرف تولید معارف و مؤسساتی کرده‌اند که پیش از این موجود بوده است.

مرور تحقیقات پیشین در یک موضوع و مسئله مشخص، همواره قادر است به پژوهشگر در محکم کردن جای پا و نقطه اتکای خود کمک کند و امکان عبور و فرارفتن از آن را به او بدهد. پس انگیزه و غرض اصلی روی‌آوری به گذشته، همان نوجویی و نوآوری است؛ درعین حال همواره در معرض این آسیب که در گذشته متوقف و محصور شود و بدان مشغول بماند.

«مشغول ماندن»، یعنی مکث و تأمل بیش از حد لازم و فراموش کردن هدف و منظور اصلی از بازخوانی ادبیات پیشین. «محصور ماندن» هم یعنی تأثیرپذیری مفرط از گذشته و دچار شدن به قالب‌ها و اکتفانمودن به چهارچوب‌های آن. لازمه پرهیز از این دو آسیب، اولاً مطمئن‌نظرداشتن همیشگی اهداف تحقیق و ثانیاً واقف بودن به موقعیت برتر و رجحان هرمنوتیکی خود و بالاخره، فعال و پویا نگه داشتن نگاه انتقادی است. با مرعاداشتن چنین شرایط و ملاحظات است که آینده از دل گذشته و نواز دل کهنه زاییده می‌شود و اهل تحقیق و تأمل را در مسیر بی‌منتهای کسب دانش قرار می‌دهد.

مطالعات «دین‌داری» در جهان و ایران، سابقه‌ای نه‌چندان طولانی و به مراتب کم‌تر از مطالعات «دین» دارند و عمر تحقیقات مربوط به سنجش «میزان دین‌داری»، از آن‌هم کم‌تر است. سابقه مطالعات مربوط به سنجش دین‌داری در غرب حسب گزارش‌های موجود، کمی بیش از نیم قرن است.^۱ این سابقه در ایران با دو دهه تأخیر، به اوایل دهه پنجاه شمسی برمی‌گردد و تأملی اجمالی در آن نشان می‌دهد که یک روند تدریجی اصلاح و تکمیل را پیموده تا به سطح و مرتبتی که اکنون در آن قرار دارد، رسیده است.^۲ عبور از این نقطه و نیل به مراتب بالاتر دانش و کسب آگاهی‌های بیشتر از موضوع، مستلزم همان نگاه به عقب و دورخیزی است که در فوق بدان اشاره شد.

این مقاله بنا دارد این کار را با معرفی، دسته‌بندی و نقد شاخص‌ترین پیمایش‌های انجام‌شده در ایران به انجام برساند تا ادبیات و عقبه منسجمی برای تحقیقات آتی دین‌داری در ایران فراهم آید و محققان جوان را در برداشتن گام‌هایی استوار به سوی آینده، از بازگشتن و بازخوانی‌های مکرر بی‌نیاز سازد. البته این، مانع از آن نیست که برای تفصیل و کسب اطمینان بیشتر، به اصل تحقیقات اشاره‌شده هم مراجعه شود.

غرض این کار، به جز بازیابی و تجمیع ادبیات پراکنده، بازخوانی و نقد آن‌ها به منظور تحکیم و تقویت مبانی منطقی، مفهومی و روشی این قبیل تحقیقات نیز بوده است تا در پژوهش‌های آتی به کار بسته شوند و به نتایج قابل‌اعتمادتری دست پیدا کنند. اثر دیگر این نقد و واریسی، دادن بصیرت و وقوف بیشتر است نسبت به نتایج و یافته‌های این تحقیقات و افزایش احتیاط در استفاده از آن‌ها در تحلیل‌های مربوط به وضع دین‌داری در ایران و روند تغییرات آن.

۱. برای اشاراتی در این باره، نک: (شجاعی زند، ۱۳۸۴) و همچنین به: (هیل و هود، ۱۹۹۹).

۲. برای آشنایی نسبتاً شاملی با پیمایش‌های دین‌داری انجام‌شده در ایران، نک: (فرجی و کاظمی، ۱۳۸۶).

۲. میدان

میدان در پژوهش‌های جامعه‌شناختی، همیشه جامعه است؛ در وضعیت متعارف یا در برهه‌هایی که به هر دلیل دستخوش تحول و مسئله شده است. ادبیات حاصل از این پژوهش‌ها، وقتی به تناوری برسند، خود به میدانی برای مراجعه و مطالعات مجدد تبدیل می‌شوند و علاقه‌مندان آن حوزه را به خود مشغول می‌سازند تا با بازخوانی و نقد و بازنگری در آن‌ها شرایط بهتری را برای بازگشت دوباره به میدان اصلی که همان جامعه باشد، فراهم آورند. پیمایش‌های دین‌داری به‌منظور سنجش میزان، مثل تحقیق در هر حوزه و موضوع دیگری، یک روند روبه‌رشد و کمال را پیموده است. از این تحقیقات با تمام تنوعشان می‌توان دسته‌بندی‌هایی با معیارهای مختلف ارائه داد. ما اما در این مرور و بررسی، دسته‌بندی خاصی را اتخاذ کرده‌ایم که از یک سو بر فرایند اصلاح و تکمیل تدریجی این تلاش‌ها استوار است و از سوی دیگر بر وضع ساختاری این تحقیقات.

اگر از چند تحقیق دانشجویی رشته روان‌شناسی که به سنجش میزان دین‌داری پرداخته‌اند و معمولاً به عنوان نخستین کارهای پژوهشی این حوزه، مورد اشاره روان‌شناسان قرار می‌گیرند درگذریم،^۱ به پیمایش‌هایی می‌رسیم که به سبب گستردگی مقولات مورد سنجش و اختصاص چند گویه محدود به برخی از وجوه دین‌داری، می‌توان از آن‌ها با عنوان «سنجش ضمنی دین‌داری» یاد کرد.

بدیهی است که ارزش و اهمیت این کارها، در فضل تقدم آن‌ها است و البته در اطلاعات و لو اندکی که به ما می‌دهند. این یافته‌ها از وضع دین‌داری، پراکنده و مختصرند و حتی قابل خدشه از حیث روایی و اعتبار؛ درعین حال تنها داده‌هایی‌اند که در این باره از آن مقطع و موقعیت در اختیار داریم. این ساختار و الگو، یعنی سنجش ضمنی دین‌داری، در ادوار بعدی هم ادامه پیدا کرد و داده‌های خوبی را برای بررسی و تحلیل سمت‌وسو و روند تغییرات فراهم آورده است؛ درعین حال واجد برخی نقاط ضعف و نقصان‌هایی هستند که پس از معرفی اجمالی، بدان‌ها نیز اشاره خواهیم کرد.

۱. دو مورد از این تحقیقات دانشجویی مشهور که بدان‌ها به عنوان نخستین پیمایش‌های سنجش دین‌داری ارجاع داده می‌شود، به شرح زیر است:

- علوان‌آبادی، سیداحمد. (۱۳۵۲) مقایسه‌ای در طرز فکر مذهبی کلاس سوم دبیرستان‌های اسلامی و غیر اسلامی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
 - گلریز، گلشن. (۱۳۵۳) پژوهشی برای تهیه مقیاس نگرش مذهبی و بررسی رابطه بین نگرش مذهبی با سایر بازخوردها و خصوصیات شخصیتی. پایان‌نامه کارشناسی روان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.
- برای گزارش کوتاهی درباره آن‌ها، نک: (خدایاری فرد و دیگران، ۱۳۸۸: ۸۹).

سنجش‌های ضمنی دین‌داری

۱. اسدی، علی و همکاران (۱۳۵۶). گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران: گزارش منتشرنشده از یک نظرخواهی ملی در سال ۱۳۵۳. تهران: پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران.
۲. اسدی، علی و همکاران (مهدی بهکیش و منوچهر محسنی) (۱۳۵۹). گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران: گزارشی از یک نظرخواهی در تهران در خردادماه ۱۳۵۸. تهران: پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران.
۳. بهروان، حسین (۱۳۷۴). مطالعه فرهنگ عمومی مشهد. مشهد: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان.
۴. محسنی، منوچهر (۱۳۷۵). بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی و فرهنگی در ایران. تهران: معاونت پژوهشی و آموزشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵. رضایی، عبدالعلی (۱۳۸۱). ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان: یافته‌های پیمایش در ۲۸ استان. ویرایش اول، تهران: دفتر انتشارات طرح پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌ها.
۶. گودرزی، محسن (۱۳۸۲). ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان: یافته‌های پیمایش در ۲۸ استان. موج دوم، ویرایش اول، تهران: دفتر انتشارات طرح پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌ها.
۷. گودرزی، محسن (۱۳۸۳). پیمایش ملی تحولات فرهنگی ایرانیان: گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی ایرانیان. دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (انتشار از سوی سازمان تبلیغات اسلامی).
۸. جوادی‌یگانه، محمدرضا (۱۳۹۵). ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان. موج سوم، تهران: دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی با همکاری مرکز رصد اجتماعی وزارت کشور.
۹. زائری، قاسم (منتشرنشده). ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان. موج چهارم. تهران: مرکز طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی^۱.

این ۹ پیمایش عمومی، از حیث نسبت و پیوندی که با هم داشته و شرایط شبه‌پنلی که میان‌شان برقرار بوده است، خود در سه دسته از هم قابل تفکیک‌اند.

۱. موج چهارم پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در سال ۱۴۰۲ انجام شده، اما گزارش آن هنوز به صورت کامل و رسمی منتشر نشده است.

پیمایش شماره ۳، یعنی مطالعه فرهنگ عمومی مشهد (بهران، ۱۳۷۴) را از این میان باید از پیمایش‌های منفرد محسوب کرد؛ زیرا تا آن جاکه می‌دانیم، بعدها در هیچ تحقیق دیگری تکرار نشده و از امکان مقایسه محدود یافته‌ها و تحلیل روند تغییرات دین‌داری، با فرض رعایت دیگر شرایط، برخوردار نگردیده است. این امکان اما برای دیگر پیمایش‌ها تا حدودی فراهم آمده است؛ بدین ترتیب که پیمایش‌های شماره ۱، ۲، ۴ و ۷، یک زنجیره و پیمایش‌های ۵، ۶، ۸ و ۹، زنجیره دیگری را به مثابه سری‌های زمانی تشکیل داده‌اند تا شاید بشود از نتایج آن‌ها در تحلیل روند تغییر نگرش، ارزش و رفتارهای جامعه ایران استفاده کرد.

از بارزترین نقاط ضعف این پیمایش‌ها، محدود و نامتعیّن بودن گویه‌های مربوط به دین‌داری است و آن نیز ناشی از عدم تمهید مبانی مفهومی لازم برای آن بوده است. به همین رو نیز امکان ترکیب و تشکل گویه‌ها در قالب بُعد یا مؤلفه مشخص از آن‌ها سلب شده است. این نقیصه موجب گردیده کار سنجش این مقوله به سطح گویه‌های مرتبط با آن تنزل پیدا کند. اکتفا به سنجش دین‌داری در سطح گویه‌ای در حالی است که جا دارد و انتظار می‌رود که تا سطح مؤلفه‌ها، ابعاد و حتی کلیت دین‌داری ارتقاء پیدا کنند.^۱ ارتقای سطح سنجش، اتفاقی است که به تدریج در تحقیقات بعدی دین‌داری به وقوع پیوسته است. آنجاکه پیمایش‌ها به سراغ سنجش مستقیم و بعضاً مستقل دین‌داری به مثابه یک مفهوم و متغیر شامل رفته‌اند.^۲

در این مقاله ما به بررسی دسته اول از این مجموعه می‌پردازیم که شامل کارهای اسدی و همکاران (۱۳۵۶)، اسدی و همکاران (۱۳۵۹)، محسنی (۱۳۷۵) و گودرزی (۱۳۸۳) است و نشان خواهیم داد که به رغم اهداف بلند و سنجیده آغازین در طراحی این برنامه پژوهشی، به دلایل متعددی که موضوع بررسی ما در اینجا نیست، به نتایج مورد انتظار خود نرسیده است. فرصت تکرارشدنی شناسایی واقعیت‌های فرهنگی و اجتماعی ایران در ادوار مختلف و رصد تغییرات آن در مقاطع بعدی و بعدی، با وجود زحماتی که این محققان پیشرو و دوراندیش کشیده‌اند، اینک از دست رفته است و چنانچه تلاش مجدانه‌ای برای بازگرداندن آن به مجرای اصلی و درست آن نشود، چیزی جز همین دریغ و حسرتی که اکنون هم داریم، نصیب آیندگان نخواهد شد.

۱. برای بحثی درباره بُعدشناسی دین‌داری و مدل‌های مفهومی ارائه شده از آن، نگاه کنید به: (شجاعی زند، ۱۳۸۴).
۲. برای مصادیقی از این دست مطالعات، نگاه کنید به: (خدایاری فرد و همکاران، ۱۳۸۸؛ کاظمی و فرجی، ۱۳۹۰؛ طالبان، ۱۳۹۳).

۱-۲. گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران

مرحوم علی اسدی به اتفاق همکارانش در سال ۱۳۵۳ تحقیقی را با عنوان مذکور به سفارش پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران که وابسته به رادیو و تلویزیون آن زمان بوده است، آغاز می‌نمایند.^۱ این تحقیق بیش از دو سال به طول می‌انجامد و نتایج آن نهایتاً در نیمه دوم سال ۵۶ به شکل محدود منتشر می‌گردد. کار پیمایش و جمع‌آوری اطلاعات به کمک پرسشنامه در ۲۴ منطقه شهری^۲ (۱۶ مرکز استان و ۸ شهر) و ۵۲ روستا در زمستان سال ۱۳۵۴ به انجام رسیده است.

پرسشنامه این پیمایش حاوی ۱۲۴ سؤال در مقولات مختلفی چون ارتباطات (رادیو، تلویزیون، سینما، روزنامه، مجله و کتاب، مجاری کسب خبر)، سرگرمی، خرسندی از زندگی، آرزوها و آرمان‌ها، خانواده، مذهب، رفتار اجتماعی، بهداشت، مالکیت و خصوصیات دموگرافی (اطلاعات زمینه‌ای) پاسخگویان بوده و بر روی یک نمونه ۵۰۰۰ نفری اجرا گردیده و نهایتاً به ۴۴۲۰ پرسشنامه معتبر و قابل استخراج، دست پیدا کرده است.

همچنان که از عنوان این تحقیق و مقولات مورد بررسی آن برمی‌آید، دین‌داری نه به مثابه موضوع اصلی، بلکه یکی از عوامل مؤثر در گرایش و نگرش پاسخگویان و یا یکی از نشانه‌ها و معرّف‌های آن‌ها محسوب شده است و به همین رو تنها بخش کوچکی از مجموعه اطلاعات جمع‌آوری شده از طریق این پیمایش را تشکیل می‌دهد.

از مهم‌ترین نقدهای وارد بر این تحقیق آن است که مبنای خویش در انتخاب ۹ مقوله مورد بررسی و مؤلفه‌های ذیل هر کدام و گویه‌های مربوط به آن‌ها را بر روشنی بازگو نکرده است. این ابهام و آشفتگی در مقوله «مذهب» و مؤلفه‌ها و گویه‌های ذیل آن، بارزتر از موارد دیگر است. شاید هم به دلیل تمرکزی که بر این موضوع داریم، بیشتر به چشم آمده است. به عنوان مثال معلوم نیست که محققین محترم به دنبال شناسایی چه جنبه‌ای از این مقوله بوده‌اند. در گویه‌های به کاررفته در پیمایش که به نحو مستقیم و غیرمستقیم به مذهب پرداخته‌اند، می‌توان مواردی را یافت که ناظر به سنجش «میزان دین‌داری» است و موارد دیگری که «هویت دینی»، دانش و «تعلیمات دینی»، ارزیابی پاسخگویان از «وضعیت مذهبی جامعه» و «نوع دین‌داری» ایشان را می‌سنجد.

۱. برای توضیحات بیشتر در این باره، نک: (محسنی، ۱۳۷۵: ۲۹).

۲. در گزارش پیمایش دوم (اسدی و همکاران ۱۳۵۹)، آنجا که به پیمایش سال ۱۳۵۳ اشاره می‌کند، اجرای آن را در ۲۳ شهر و ۵۲ روستا آورده است و چون گزارش تفصیلی آن را در اختیار نداریم، معلوم نیست که کدام شهر یا مرکز استان از آن مطالعه حذف شده که عدد ۲۴ به ۲۳ تبدیل شده است.

این در حالی است که چنین تفکیک و تشخیصی را محققین محترم در گزارش کارشان و در جداول ارائه شده از آن، نشان نداده و ابراز نداشته‌اند. جداول زیر، گویه‌هایی را که به نحو مستقیم و غیرمستقیم به رفتارها و گرایش مذهبی پاسخگویان ارتباط دارند از سنجۀ استفاده شده در این پیمایش استخراج کرده و به شکل جداگانه آورده است:

گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی (اسدی و همکاران، ۱۳۵۶)

شماره	گویه‌های ذیل مقولهٔ «مذهب»	
۱	مذهب شما چیست	
۲	نماز	اگر مسلمان هستید، کدام یک از فرایض دینی خود را انجام می‌دهید؟
	روزه	
	خمس و زکات	
	امر به معروف و نهی از منکر	
	حج	
۳	آیا به مسجد می‌روید؟	
۴	اگر می‌روید هر چند وقت یک بار؟	
۵	به نظر شما مردم ... بیشتر از سابق / کم‌تر از سابق / به اندازهٔ سابق به امور دینی توجه دارند؟	
۶	به نظر شما بهتر و شایسته‌تر است که مردم ... بیشتر از این / کم‌تر از این / همین اندازه به امور دینی توجه کنند؟	
۷	به نظر شما در آینده توجه به مذهب، بیشتر خواهد شد یا کمتر یا فرقی نمی‌کند؟	
۸	به نظر شما آدم صواب کار کیست؟	
۹	به نظر شما آدم گناه‌گار کیست؟	
۱۰	آیا از برنامه‌های مذهبی رادیو تلویزیون استفاده می‌کنید؟	

۱. منظور ایشان، «ثواب کار» بوده است؛ چون در مقابل گناه کار، ثواب کار می‌نشیند، نه صواب کار.

۱۱	اگر آری؛ کدام برنامه؟
۱۲	آیا به جن و پری اعتقاد دارید؟
۱۳	برای حل مشکلات به نذرونیاز متوسل می شوید؟
۱۴	از قدیم گفته اند که سرنوشت هرکس روی پیشانی اش نوشته شده است؟

جدول بعدی، حاوی گویه هایی است عمومی که یکی از پاسخ های پیش بینی شده آن، سمت و سوی مذهبی دارد:

گرایش های فرهنگی و نگرش های اجتماعی (اسدی و همکاران ۱۳۵۶)

شماره	مقوله		گویه
۵	رادیو	ارتباطات	دلایل گوش نکردن به رادیو؟
۶	سینما		چه نوع فیلم هایی را می پسندید؟
۴	کتاب		چه نوع کتابی می خوانید؟
۱	سرگرمی		در اوقات فراغت خود چه می کنید؟
۱	آرزوها و آرمان ها		اگر فردا صد هزار تومان داشتید، چه می کردید؟
۲			به طور کلی مهم ترین آرزوی شما در زندگی چیست؟
۳	خانواده		مهم ترین خصوصیت یک زن خوب چیست؟
۴			مهم ترین خصوصیت یک مرد خوب چیست؟
۶			آیا زن با حجاب را ترجیح می دهید یا بی حجاب؟
۱۳			مهم ترین وظیفه پدر و مادر در قبال تربیت فرزندان خود چیست؟
۳	بهداشت		به نظر شما در درمان بیماری، دوا و درمان مؤثرتر است یا دعا و نذر؟

معلوم نیست که محققین تا چه حد به این تنوع امعان داشته و به چه منظوری چنین گویه‌های نامتجانسی را در کنار هم و ذیل عنوان واحدی جمع کرده‌اند؟ به علاوه، این گویه‌ها چگونه قابلیت تجمع و ترکیب پیدا می‌کنند و بر روی هم چه تغییری را می‌سازند؟ لاجرم باید بر همان خصوصیتی صحه گذارد که در معرفی پیمایش‌های ضمنی دین‌داری اشاره شد و آن این‌که یافته‌های آن‌ها جز در سطح گویه‌ای، قابلیت استفاده و تحلیل ندارند. این با فرض آن است که به شرایط و فرایندهای جمع‌آوری و صحت پاسخ‌ها اعتماد کرده و مشکلات و نارسایی‌هایی را که خود محققان هم بعضاً بدان اذعان داشته‌اند، چندان مخمل و آسیب‌رسان به نتایج ندانیم.^۱

مرحوم اسدی و همکاران، تحقیق دیگری را با همین عنوان در خرداد ۱۳۵۸ به انجام رساندند و نتایج آن نیز در شهریور ۱۳۵۹ توسط پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران به صورت پلی‌کپی و محدود، منتشر گردید. این پژوهش به نوعی، موج دوم پژوهش انجام شده در سال ۵۴-۱۳۵۳ بوده و در عین حال با توجیه «استفاده از تجربیاتی که از بررسی نخستین به دست آمد»، با تغییرات زیادی مواجه شده بود.^۲

این رویه و توجیه در پیمایش‌های بعدی هم که خود را به نوعی در ادامه کارهای مرحوم اسدی معرفی کرده‌اند، همچنان وجود داشته است و برای کسب یک مزیت، یعنی فرصت «تجدیدنظر»، مزیت دیگر مطالعات طولی^۳ را برای مقایسه دقیق و شناخت روندها از دست داده‌اند. چراکه لازمه آن، حفظ همگنی جامعه و نمونه و همسانی سنج و گویه‌ها بوده است. از مهم‌ترین تفاوت‌های پدیدآمده میان این دو کار مرحوم اسدی، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- کاهش در حجم پرسشنامه از ۱۲۴ سؤال به ۶۸ سؤال؛^۴
- کاهش در تعداد سؤالات مستقیماً اختصاص داده شده به مذهب، از ۱۴ به ۴ سؤال.

۱. برای اشاراتی به برخی از ضعف‌های این پیمایش از جهات مذکور، نک: (شجاعی‌زند، ۱۳۸۳ ب).

۲. منوچهر محسنی به عنوان همکار این پروژه اذعان می‌کند که جز در مقوله وسایل ارتباط جمعی، نقطه مشترک دیگری با مطالعه قبلی نداشته است. نک: (محسنی، ۱۳۷۵: ۳۰).

3. Longitudinal studies

۴. پرسشنامه پیمایش ۱۳۵۸، از انتهای گزارش منتشره آن حذف شده و تلاش‌های ما تا بدین لحظه برای دستیابی به آن، به نتیجه نرسیده است. بحث‌ها و اشارات ما به سؤالات و گویه‌های این پیمایش، مأخوذ از توضیحات مندرج در گزارش منتشره است و لذا دقیق و مطمئن نیست. چه از حیث تعداد سؤالات و چه از حیث عبارت‌های به کاررفته در آن‌ها. به عنوان مثال، ما از طریق گزارش، حداکثر به ۴۹ سؤال رسیده‌ایم؛ درحالی‌که در همان گزارش آمده است که تعداد سؤالات این پرسشنامه ۶۸ عدد بوده است. نک: (اسدی و همکاران، ۱۳۵۹: ۲).

بدین ترتیب که در پیمایش سال ۵۸ به جز سؤال انجام «رفتارهای مذهبی» در ۶ گویه، به سه سؤال درباره اعتقاد به «نذرونیا»، «آموزش مذهبی» فرزندان و ارزیابی «وضعیت مذهبی جامعه ایران در آینده» اکتفا شده است.

- کاهش در حجم نمونه و مناطق مورد مطالعه از ۵۰۰۰ به ۷۰۰ نفر و از کل کشور به شهر تهران به دلیل «محدودیت های مختلف»^۱
- تغییر در سؤالات پرسشنامه؛ یعنی حذف و اضافه کردن برخی از گویه ها و همچنین تغییر در عبارت بعضی از آن ها. به عنوان مثال سؤالات درباره «امر به معروف و نهی از منکر» و «رفتن به حج» و «رفتن به مسجد»، حذف شده اند و به جای آن گویه های «زیارت اهل قبور»، «شرکت در انجمن ها و هیئت های مذهبی» و «شرکت در نماز جماعت» گنجانده شده است. همین طور است تغییر در عبارت سؤالات مربوط به «نذرونیا» و «آموزش مذهبی» و «آینده نگری نسبت به مذهب».
- ارتقای سطح مطالعه از بررسی «توصیفی»، به بررسی های «مقایسه ای» و «همبستگی». به همین رو میان نتایج حاصل از این پیمایش و پیمایش اول، مقایسه هایی در سطح گویه ای انجام گرفته است و همچنین همبستگی میان شاخص مذهبی بودن و دیگر گویه های مربوط به مذهب با متغیرهای زمینه ای نظیر جنس، سن، شغل، درآمد و تحصیلات نیز بررسی شده است. تنها بررسی فراتر از متغیرهای زمینه ای، بررسی همبستگی میان برخی از مؤلفه های مذهبی است با میزان استفاده از رسانه های جمعی.
- ارتقای سطح مفهومی کار با ساختن شاخصی به نام «میزان مذهبی بودن» که از ترکیب نتایج رفتارهای شش گانه مذهبی، یعنی «نماز خواندن»، «روزه گرفتن»، «شرکت در نماز جماعت»، «پرداخت خمس و زکات»، «زیارت اهل قبور» و «شرکت در انجمن ها و هیئت های مذهبی» به دست آمده است.

بی آن که به پرسشنامه این پیمایش دسترسی داشته و آن را واریسی کرده باشیم، سؤالات ذیل مقوله ششم این تحقیق، یعنی «گرایش ها و رفتارهای مذهبی» را که در متن آمده، به شرح زیر یافته ایم:

۱. تعبیر «محدودیت های مختلف» را محققان در ابتدای گزارش منتشره از این پیمایش آورده اند. نک: (اسدی و همکاران، ۱۳۵۹: ۱).

گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی (اسدی و همکاران ۹۵۳۱)

گویه‌های ذیل مقوله «گرایش‌ها و رفتارهای مذهبی»	
نمازخواندن	هر یک از رفتارهای زیر را تا چه حد انجام می‌دهید؟ ^۱
روزه گرفتن	
شرکت در نماز جماعت	
پرداختن خمس و زکات	
زیارت اهل قبور	
شرکت در انجمن‌ها و هیئت‌های مذهبی	
بعضی از مردم برای برطرف شدن گرفتاری‌هایشان، نذرونیا می‌کنند؛ آیا شما با این کار موافقید؟	
به نظر شما برای بچه‌ها آموزش مذهبی لازم‌تر است یا آموزش علمی؟	
به نظر شما در کشور ما در پنج سال آینده، توجه به مذهب بیشتر خواهد شد یا کم‌تر؟	

این‌که گویه‌های ذیل این مقوله برای سنجش چه جنبه‌ای بوده‌اند، خیلی روشن نیست. اسدی البته در گزارش آورده که با تجمیع رفتارهای شش‌گانه مذهبی و احتساب شدت گرایش فرد، به شاخصی رسیده است به نام «میزان مذهبی بودن» (اسدی و همکاران، ۱۳۵۹: ۸۰). محسنی که در هر دو پیمایش ۱۳۵۶ و ۱۳۵۹ حضور داشته اما بیان دیگری دارد که متفاوت از اوست. محسنی در مقام معرفی ابعاد موردسنجش در پیمایش دوم، وقتی به مقوله «گرایش‌ها و رفتارهای مذهبی» می‌رسد، به «رفتارهای مذهبی» در کنار «میزان مذهبی بودن» و «آموزش مذهبی» اشاره کرده است (محسنی، ۱۳۷۵: ۳۰).

غالب نقدهای پیش‌گفته درباره پیمایش اول، به این پیمایش نیز وارد است. ضمن این‌که در برخی موارد از آن‌ها کاسته و یا بدان‌ها افزوده شده است. از مزیت‌های آن، باید به کاستن

۱. عین این عبارت برای پرسش از «رفتارهای مذهبی»، در گزارش وجود ندارد و ما آن را از پرسشنامه پیمایش محسنی (۱۳۷۵) برداشته‌ایم؛ با این احتمال که محسنی نیز آن را از پرسشنامه اسدی و همکاران (۱۳۵۹) برداشته باشد. عبارت نزدیک به منظور که در پیمایش اول استفاده شده، به دلیل وجود مصادیق فراتر از «فرائض دینی» در گویه‌ها، نمی‌توانست مورد استفاده باشد: «اگر مسلمان هستید، کدام یک از فرائض دینی خود را انجام می‌دهید؟»

از حجم پرسشنامه^۱، ارتقای سطح مفهومی کار و استفاده از شاخص ترکیبی «مذهبی بودن» اشاره کرد که گامی بوده است برای رسیدن به متغیر جاافتاده «دین‌داری» و همچنین ارتقای سطح مطالعه از توصیفی محض به بررسی‌های مقایسه‌ای و همبستگی. از نقدهای افزون بر پیمایش اول، می‌توان به تغییرات کمی و کیفی پرسشنامه اشاره کرد که در شروط لازم برای مقایسه و تشخیص روند تغییرات، ایجاد خلل می‌نمایند و همچنین محدود شدن جمعیت موردبررسی است.

با این‌که تلاش ابتدایی محققین در ساخت شاخص ترکیبی «مذهبی بودن»، نقطه قوت این تحقیق محسوب شد؛ اما فقدان توضیحات لازم درباره اجزای آن و مبنای نیل بدین ترکیب، نقصانی است که نمی‌توان نادیده گرفت و از آن گذشت. از دیگر نقدهای وارد بر این پیمایش، زمان نامناسب اجرای آن است که در بحبوحه التهابات انقلابی و فضای هنجاری آن انجام شده است؛ در صورتی که این قبیل تحقیقات نوعاً باید در شرایط متعارف انجام شوند. آریب پدیدآمده بر اثر این عامل را می‌توان در پاسخ‌های داده‌شده به «بیشتر شدن توجه به مذهب در آینده» مشاهده کرد که از ۲۶٪ به ۸۳٪ افزایش یافته است.

از نقد محتوایی گویه‌های به‌کاررفته در این دو پیمایش خودداری می‌کنیم و آن را در جای دیگری به نحو متمرکز دنبال خواهیم کرد. مقایسه نتایج و تحلیل یافته‌ها در هر یک از مقولات مطرح در این دو پیمایش هم با تمام اهمیت‌شان، اساساً خارج از هدف ما در این بررسی است.^۲

۲-۲. بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی-فرهنگی در ایران

از منوچهر محسنی به‌عنوان همکار اصلی مرحوم اسدی در هر دو پیمایش نام برده شده است^۳ و لذا او بیش از هر کس دیگری انگیزه و شرایط لازم برای دنبال کردن آن برنامه پژوهشی همیشه ناتمام و بیش از یک‌ونیم دهه به تأخیر افتاده را داشت. «گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی» اینک به «آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی-فرهنگی»

۱. در گزارش آمده است که برای پرکردن هر پرسشنامه در همین حجم، قریب یک ساعت زمان برده است. نک: (اسدی و همکاران ۱۳۵۹: ۲).

۲. برای ملاحظه نمونه کارهایی که با نظر به نتایج این پیمایش و مقایسه آن با پیمایش‌های پس از انقلاب، به تحلیل آن‌ها پرداخته‌اند، نک: (کارگاه تحلیل یافته‌های پیمایش ۱۳۸۱...؛ کاظمی‌پور ۱۳۸۲؛ کاظمی‌پور و رضایی ۲۰۰۳؛ حشمتی ۱۳۸۴). همچنین برای نقد تحلیلی آن‌ها نک: (شجاعی‌زند، ۱۳۸۳ الف، ۱۳۸۳ ب).

۳. نک: (محسنی، ۱۳۷۵؛ ۵۲۰؛ گودرزی، ۱۳۸۲: ۲۲).

بدل شده بود و قرار می‌شود مرحله دیگری از یک پیمایش دنباله‌دار را در یک جامعه کاملاً پوست‌انداخته بر اثر یک تحول انقلابی، تجربه نماید.

درحالی‌که مرحوم اسدی خود نتوانسته بود در مقابل وسوسه بازنگری در پرسشنامه پیمایش دوم از این زنجیره، مقاومت نماید و از مزایای احتمالی رفع برخی از ایرادات و نقصان‌ها، به بهای حفظ هرچه بیشتر شرایط مقایسه درگذرد؛ از محسنی نباید انتظار داشت که چنین ملاحظه‌ای را رعایت کند و از مداخله و اصلاح آن، صرف‌نظر نماید؛ خصوصاً که شرایط و تقاضاهای جدید، بیش از گذشته آن را اقتضا و مطالبه می‌کرد.

بررسی همه‌جانبه تغییرات پدیدآمده در پیمایش جدید نسبت به پیمایش‌های اسدی و تحلیل دلایل و نتایج آن، مستلزم یک مذاقه تفصیلی دیگر است؛ ما اما در اینجا تنها بر جنبه موردنظر این مطالعه، یعنی سنجش ضمنی مؤلفه‌های مربوط به دین و دین‌داری تمرکز خواهیم کرد. مواصفات پیمایش محسنی از جهات کلی بدین شرح است:

پیمایش بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای فرهنگی و اجتماعی در ایران، به سفارش شورای فرهنگ عمومی، وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سال ۱۳۷۴ در ۱۵ شهر کشور (۵ مرکز استان به اضافه دو شهر از هر یک از ۵ استان) انجام گرفته و گزارش آن در سال ۱۳۷۵ منتشر شده است. تعداد کل سؤالات این پرسشنامه که از پاسخ‌گویان پرسیده می‌شود، ۱۴۴۱ و تعداد سؤالاتی که تحت عنوان «رفتارهای مذهبی» آمده، ۶ گویه است:

بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی- فرهنگی در ایران (محسنی ۵۷۳۱)

شماره	گویه‌های ذیل «رفتارهای مذهبی»
۱-۳۳	رفتن به مجالس روضه خوانی
۲-۳۳	انجام نماز جماعت در مسجد
۳-۳۳	زیارت امکان مذهبی
۴-۳۳	نذرونیز
۵-۳۳	رفتن به دعای کمیل
۶-۳۳	پرداخت فطریه

هر یک از رفتارهای
زیر را تا چه حد انجام
می‌دهید؟
(مسلمانان)

۱. پرسشنامه این پیمایش با ۵۹ سؤال بسته شده است؛ اما با تأمل در اجزای آن و احتساب سؤالاتی که درواقع بیش از یک سؤال هستند و کسر سؤالاتی که خود پرسشگر باید پاسخ دهد، به عدد مذکور رسیده‌ایم. محسنی خود با محاسباتی، به ۱۴۷ سؤال اشاره کرده است. نک: (محسنی، ۱۳۷۵: ۴۰).

البته مقوله‌ای نیز ذیل عنوان «باورداشت‌ها» با ۷ گویه در این مجموعه هست که با وجود داشتن نسبت‌هایی با برخی از باورهای دینی، در عداد گویه‌های مرتبط با دین و دین‌داری محسوب نکرده‌اند^۱:

بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی- فرهنگی در ایران (محسنی ۵۷۳۱)

شماره	گویه‌های ذیل «باورداشت‌ها»
۱-۳۲	سرنوشت هرکس از قبل تعیین شده است.
۲-۳۲	روزی هرکس به قدر قسمت اوست.
۳-۳۲	قضا و قدر در زندگی مؤثر است.
۴-۳۲	چو فردا شود، فکر فردا کنیم.
۵-۳۲	بعضی از مردم بد ذات هستند.
۶-۳۲	بعضی از مردم بد شانس هستند.
۷-۳۲	از چشم بد باید ترسید.

با نظرات زیر تا چه حد موافق هستید؟

از کمبودهای این کار نسبت به پیمایش نخست اسدی، اکتفا کردن به مناطق شهری است و اکتفانمودن به ۵ استان و از مزایای آن، گزارش بررسی‌های همبستگی است میان متغیرهای زمینه‌ای با دیگر مقولات که عمدتاً در سطح گویه‌ای صورت گرفته است. پیمایش محسنی از این جهات به پیمایش دوم اسدی که در شهر تهران انجام شده، نزدیک‌تر است. از مقایسه گویه‌های ناظر به جنبه‌های دینی پیمایش محسنی با پیمایش‌های اسدی، نتایج زیر قابل استنتاج است:

- محسنی هیچ تلاشی برای ارتقای سطح مفهومی مقولات موردسنجش و رساندن آن‌ها به سازه‌ها و متغیرهای مرکب ننموده و حتی گام اولیه مرحوم اسدی در ساخت شاخصی به نام «مذهبی بودن» را جدی نگرفته و ادامه نداده است؛ در صورتی که ادامه و تکمیل آن می‌توانست راه کوتاه و مستقیم‌تری را به سوی استفاده از مدل در سنجش دین‌داری در ایران بگشاید.

۱. در این باره به توضیحات دکتر محسنی در ابتدای فصل دوازدهم مراجعه نمایید. (محسنی، ۱۳۷۵: ۳۹۳).

- با این که جداسازی گویه‌ها در دو دسته «باورداشت‌ها» و «رفتارهای» مذهبی در حد خود قابل توجه است؛ اما تقلیل مقوله بسیار مهم «باورها» به مواردی که در گویه‌های ۴، ۵، ۶ و ۷ سؤال ۳۲ پرسیده شده، چندان قابل قبول نیست. به علاوه چرا از خیل رفتارهای مذهبی، موارد مذکور در سؤال ۳۳ برگزیده شده‌اند و برجستگی و رجحان آن‌ها برای قرارگرفتن در این پیمایش چه بوده است؟ همین که پاسخ به رفتارهای مذهبی مستحب، «سهل‌تر» و «واقعی‌تر» است، آیا می‌تواند دلیل موجهی برای انتخاب و آوردن آن‌ها باشد؟^۱
 - باید توجه داشت که از مجموع ۱۳ گویه مذکور تنها ۵ مورد آن (تقدیرگرایی، شرکت در نماز جماعت، زیارت اماکن مذهبی، شرکت در محافل دینی و نذرین‌ها)، مضموناً تناظر خود را با گویه‌های دو پیمایش مرحوم اسدی حفظ کرده و تا حدی امکان مقایسه یافته‌اند. این فاصله و تفاوت در گویه‌های مربوط به مقولات دیگر، از این هم بیشتر است.
- بر این اساس دشوار است که بشود کارهای اسدی و محسنی را از حلقات متوالی یک زنجیره محسوب کرد؛^۲ هرچند که دیگران چنین گمانی را به نحو ضمنی مطرح کرده و آن را پایه مطالعه دیگری از این حلقه در سال ۸۳ قرار داده‌اند.^۳

۲-۳. پیمایش ملی تحولات فرهنگی

گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی ایرانیان

پس از گذشت سه دهه و صرف تلاش‌های درخور برای اصلاح رویکرد، ابزار و شیوه‌های انجام پیمایش عمومی بر روی آگاهی، نگرش، گرایش، ارزش و رفتارهای فرهنگی و اجتماعی مردم ایران در مقاطع مختلف،^۴ مسئولین و تعقیب‌کنندگان این ماجرا به همان نقطه‌ای بازگشتند

۱. این توضیح و توجیهی است که محسنی در دفاع از این گویه‌ها آورده است. نک: (محسنی، ۱۳۷۵: ۳۷۵).

۲. محسنی هم چنین ادعایی را مطرح نکرده است. وی در فصل اول گزارش خود، صرفاً به این اشاره اکتفا نموده که آن دو پیمایش، «زمینه‌های اولیه طرح حاضر در ایران» بوده‌اند. نک: (محسنی ۱۳۷۵: ۴۰).

۳. برای آن، نک: (خاموشی، در پیشگفتار یافته‌های پیمایش ملی تحولات فرهنگی کشور، ۱۳۸۳: ۱۶؛ گودرزی، پیشین: ۲۱). البته ایشان در حالی پیمایش گرایش فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی ایرانیان، اجرا شده در سال ۱۳۸۳ را ادامه هر دو کار اسدی (۱۳۵۶ و ۱۳۵۹) و محسنی (۱۳۷۵) محسوب کرده‌اند که هیچ سخنی از پیوستگی میان کارهای دکتر اسدی و دکتر محسنی به میان نیاورده‌اند.

۴. برای شرحی درباره پیمایش و معرفی و نقد مهم‌ترین پیمایش‌های ملی انجام شده در ایران، نک: (جوهری، ۱۴۰۰).

که نمی‌بایست ترک می‌شد و لازم بود با تمام ایرادات و نقصان‌هایش به عنوان یک جریان مستمر، حفظ و دنبال می‌گردید.

«گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی ایرانیان» (۱۳۸۳)، پیمایشی است که بر اساس پرسشنامه پیمایش اول مرحوم اسدی، طراحی و درعین حال سؤالات پرسشنامه پیمایش دکتر محسنی (۱۳۷۵) هم در آن گنجانده شده و همچنین از برخی گویه‌های دو پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۸۱، ۱۳۸۲) نیز برای حصول شرایط مقایسه استفاده گردیده است.^۱

این پیمایش که به منظور بررسی تحولات فرهنگی ایران طی سه دهه منتهی به سال ۱۳۸۳ انجام شده، واجد یکی از حجیم‌ترین پرسشنامه‌های از این نوع است^۲ و تعداد سؤالات مستقیم و غیرمستقیم اختصاص یافته به دین و دین‌داری نیز، بیشتر از پیمایش‌های هم‌ردیف بوده است. با کسر سؤالاتی که خود پاسخگو رأی به آن‌ها پاسخ می‌دهد و احتساب دقیق‌تر اجزای سؤالاتی که خود شامل چند سؤال هستند، به عددی حدود ۲۴۲ می‌رسیم^۳ که کم‌نظیر است.

گودرزی که از فعالین این حوزه مطالعاتی در آن سال‌ها بود و دست‌اندرکار چند پیمایش ملی از این نوع، گویا مصمم بوده است که این پیمایش را حلقه وصل کارهای انجام‌شده تا آن مرحله قرار دهد و درعین حال، میان دو فرض ضروری علیه هم را نیز جمع کند. به همین رو با پرسشنامه حجیمی در این پیمایش مواجهیم که حاوی هم تجدیدنظرهای لازم در برخی از گویه‌هاست و هم یک‌دستی در گویه‌های دیگر تا شرایط مقایسه و کشف روندها نیز امکان‌پذیر شود. بدیهی است تمرکز ما در واکاوی این پیمایش، بر روی بخش هفتم گزارش آن خواهد بود که با عنوان «رفتارها و گرایش‌های مذهبی» آمده است، و بررسی خواهیم کرد که پیمایش اخیر تا چه حد امکان و شرایط مقایسه میان یافته‌های حاصل از این مقاطع مختلف در باب اهتمامات دینی مردم ایران را فراهم آورده است. جدول زیر وضع این چهار پیمایش مرتبط را از حیث جامعه آماری، تعداد نمونه و تعداد گویه‌ها باهم مقایسه کرده است:

۱. نک: (گودرزی، ۱۳۸۳، مقدمه: ۲۱، ۲۳، ۲۴).

۲. برای مشاهده پرسشنامه‌هایی در همین اندازه و بلکه حجیم‌تر، به پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج‌های دوم (۱۳۸۲) و سوم (۱۳۹۵) نگاه کنید.

۳. تعداد سؤالات پرسشنامه این پیمایش، ۱۳۴ عدد است که با احتساب و افزودن گویه‌های مندرج ذیل برخی و کسر سؤالاتی که خود پرسشگر باید پاسخ دهد، به عدد مذکور رسیده‌ایم. به پرسشنامه پیوست گزارش منتشره مراجعه کنید (گودرزی، ۱۳۸۳: ۳۱۶-۲۹۵).

عنوان پیمایش	مجری	جامعه آماری	نمونه	گویه‌ها	
				کل	دین داری
گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران	اسدی و همکاران ۱۳۵۶	شهری - روستایی (۱۶ مرکز استان، ۸ شهر، ۵۲ روستا)	۴۴۲۰	۱۲۴	۱۴
گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران	اسدی و همکاران ۱۳۵۹	شهری - تهران	۷۰۰	۶۸	۹
آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای فرهنگی و اجتماعی در ایران	محسنی ۱۳۷۵	شهری (۵ مرکز استان و ۲ شهر از همان استان)	۳۵۴۰	۱۴۷	۱۳
گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران	گودرزی ۱۳۸۳	شهری و روستایی (۳۰ مرکز استان و تعدادی شهروروستا)	۲۸۶۰۸	۲۴۲	۲۱

جدول بعدی، این چهار پیمایش مرتبط به هم و قابل درج در یک مجموعه را از حیث مقولات موردبررسی، مقایسه کرده است و نشان می‌دهد که در این سطح هم خود را ملتزم به حفظ همسانی‌های ضروری برای چنین مطالعاتی ندانسته‌اند:

مقایسه مقوله‌های (بخش، فصل) موردبررسی در چهار پیمایش

اسدی (۱۳۵۶)	اسدی (۱۳۵۹)	محسنی (۱۳۷۵)	گودرزی (۱۳۸۳)
جامعه آماری	جامعه آماری	ویژگی‌های اقتصادی اجتماعی جامعه موردبررسی	خصوصیات جمعیت نمونه
رسانه‌ها	رسانه‌های همگانی	کاربرد رسانه‌ها	رسانه‌ها
گذران اوقات فراغت	-	نحوه گذران اوقات فراغت	گذران اوقات فراغت
خرسندی از زندگی	رضایت اجتماعی	رضایت اجتماعی	رضایت از زندگی
آرزوها و آرمان‌ها	ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی	ارزش‌های اجتماعی	آرزوها و آرمان‌ها

۱. اگر ۷ گویه ذیل «باورداشت‌ها و پندارها» را با تسامح، ذیل مقوله دین داری محسوب کنیم، به عدد ۱۳ می‌رسیم.
۲. در توضیحات مقدماتی، تعداد جمعیت نمونه ۹۰۰۰ نفر آمده است (گودرزی ۱۳۸۳: ۳۲)؛ درحالی‌که جداول، بالاترین تعداد نمونه را ۸۶۰۸ نفر ذکر کرده‌اند که ظاهراً مربوط به پرسشنامه‌های معتبر است و ما همین عدد را در اینجا آورده‌ایم.

اسدی (۱۳۵۶)	اسدی (۱۳۵۹)	محسنی (۱۳۷۵)	گودرزی (۱۳۸۳)
رفتارها و گرایش‌های خانوادگی	رفتارها و گرایش‌های خانوادگی	نگرش‌ها درباره ازدواج و خانواده: هنجارها و ارزش‌ها	رفتارها و گرایش‌های خانوادگی
رفتارها و گرایش‌های مذهبی	گرایش‌ها و رفتارهای مذهبی	رفتارهای مذهبی باورداشت‌ها و پندارها	رفتارها و گرایش‌های مذهبی
روابط اجتماعی و ارزش‌های اخلاقی	-	روابط و مشارکت اجتماعی	روابط اجتماعی و ارزش‌های اخلاقی
تندرستی و رفتارهای بهداشتی	-	-	اعتقادات بهداشتی
-	رفتارها و گرایش‌های اقتصادی	-	-
-	-	فرهنگ و جنسیت	-
-	-	ویژگی‌های رفتاری	-
-	-	عقاید و نگرش‌ها درباره نیروهای اقتصادی اجتماعی فرهنگی	-
-	-	آگاهی و نگرش درباره امور و مسائل مرتبط با ایران و جهان	-
-	-	آگاهی‌های عمومی	-

از کنار هم چیدن و تناظریابی مقولات مورد بررسی این پیمایش‌ها چنین به دست می‌آید که بیشترین وفاداری را گودرزی به پیمایش اول اسدی و همکاران (۱۳۵۶) داشته است و جز در ۳ مورد و آن‌هم در سطح عبارت‌پردازی، تغییراتی در دامنه و عناوین آن‌ها نداده است. اما و به هر دلیل، نتوانسته این تناظر را در تعداد و عبارت‌سؤالات پرسشنامه حفظ کند و لاجرم از آن فاصله‌نمایی پیدا کرده است.

جدول بعدی، گویه‌های فصل ۷ این پیمایش با عنوان «رفتارها و گرایش‌های مذهبی» را احصاء و فهرست کرده و در ستون‌های سوم و چهارم نشان داده شده است که هر یک مأخوذ از کدام یک از پیمایش‌های قبلی هستند:

مأخذ گویه‌ها		پیمایش گودرزی ۸۳		
شماره	گویه‌های فصل «رفتارها و گرایش‌های مذهبی»	اسدی ۵۶	محسنی ۷۵	
۱-۴۷	(اگر مسلمان هستید) هر یک از اعمال زیر را تا چه حد انجام می‌دهید؟	-	۱-۳۳	رفتن به مجالس روضه خوانی
۲-۴۷		-	۳-۳۳	زیارت اماکن مذهبی
۳-۴۷		۳-۲	-	پرداختن خمس و زکات
۴-۴۷		۴-۲	-	امربه معروف و نهی از منکر
۵-۴۷		-	۵-۳۳	شرکت در دعای کمیل
۶-۴۷		۱-۲	-	نماز خواندن
۷-۴۷		۲-۲	-	روزه گرفتن در ماه رمضان
۸-۴۷		-	۲-۳۳	نماز جماعت
۴۸	برای حل مشکلات به نذرونیاژ متوسل می‌شوید؟	۱۳	۴-۳۳	
۴۹	معمولاً در پایان ماه رمضان فطریه پرداخت می‌کنید؟	-	۶-۳۳	
۵۰	تاکنون به حج مشرف شده‌اید؟	۵-۲	-	
ذیل ۵۰	به حج عمره رفته‌اید یا به حج واجب؟	-	-	
۵۱	اگر توانایی مالی داشته باشید بازهم به حج می‌روید؟	-	-	
۵۲	آیا به مسجد می‌روید؟	۳	-	
ذیل ۵۲	معمولاً هر چند وقت يك بار می‌روید؟	۴	-	
۵۳	به نظر شما مردم بیشتر از سابق به امور دینی توجه می‌کنند؟ کم‌تر از سابق به امور دینی توجه می‌کنند؟ به اندازه سابق به امور دینی توجه دارند؟	۵	-	

۵۴	به نظر شما بهتر و شایسته تر است که مردم (بیشتر از این به دین توجه کنند، کم تر از این به دین توجه کنند، به همین اندازه به امور دینی توجه کنند).	۶	-
۵۵	به نظر شما در آینده، توجه به دین بیشتر خواهد شد یا کم تر یا فرقی نمی کند.	۷	-
۵۶ ^۱	به نظر شما آدم گنه کار چه کسی است؟	۹	-
۵۷	آدم ثواب کار چه کسی است؟	۸	-
۶۱	بعضی ها می گویند که سرنوشت هرکس روی پیشانی اش نوشته شده است. با این جمله موافقت یا مخالف؟	۱۴	۱-۳۲

این پیمایش هم نظیر پیمایش های دیگر، واجد سؤالاتی است که خارج از مقوله دین داری محسوب شده اند و در عین حال، مشیر به تعلقات دینی پاسخگو هستند. همچنین سؤالاتی که یک یا چند پاسخ آن مربوط به این جنبه است. ما برای آن که آن ها را نیز در مسیر سنجش دین داری از دست ندهیم، افزاز کرده و در جدول زیر آورده ایم:^۲

پیمایش گودرزی (۱۳۸۳)		مأخذ گویه‌ها	
شماره	گویه‌های مرتبط با دین‌داری در فصول دیگر	اسدی (۱۳۵۶)	محسنی (۱۳۷۵)
۹	به نظر شما مهم‌ترین خصوصیت يك زن خوب برای ازدواج چیست؟	خانواده	۱۱
۱۰	مهم‌ترین خصوصیت يك مرد خوب برای ازدواج چیست؟		۴
۱۱	زن باحجاب را ترجیح می‌دهید یا بی‌حجاب؟		۶
۱۵	مهم‌ترین وظیفه پدر و مادر در قبال تربیت فرزندان خود چیست؟		۱۳

۱. یافته های مربوط به سؤالات ۵۶ و ۵۷ به هر دلیلی که در متن گزارش های این پیمایش هم توضیح داده نشده، کنار گذارده شده و فاقد جدول نتایج هستند.

۲. مواردی که در این زمره تشخیص دادیم و در جدول آوردیم، ۱۷ سؤال و گویه است. سؤالات ۲۲ و ۲۳ که به صورت باز پرسیده شده، واجد پاسخ هایی بوده اند که می توانند بعضاً مشیر به گرایش و تعلقات مذهبی پاسخگویان باشد و بنابراین می شود این دو را نیز به این مجموعه که در جدول آمده اضافه کرد.

۱۱	ذیل	اگر با حجاب، شما بیشتر چه حجابی را مناسب می‌دانید؟ (چادر، مقنعه، روسری، سایر)	-	-
۱۲		به طور کلی نظراتان راجع به حجاب زنان چیست؟ (باید داشته باشند، نباید داشته باشند، بستگی به نظر خودشان دارد)	-	-
۲۲		مهم‌ترین آرزوی شما در زندگی چیست؟	۲	-
۲۳		اگر صاحب صد میلیون تومان بشوید با آن چه کار می‌کنید؟	۱	-
۱-۲۷		قضا و قدر در زندگی مؤثر است	-	۳-۳۲
۲-۲۷		بعضی از مردم بد ذات هستند	-	۵-۳۲
۳-۲۷		از چشم بد باید ترسید	-	۷-۳۲
۴-۲۷		روزی هر کس به قدر قسمت اوست	-	۲-۳۲
۵-۲۷		چو فردا شود فکر فردا کنیم	-	۴-۳۲
۶-۲۷		بعضی از مردم بد شانس هستند	-	۶-۳۲
۴۵		بعضی از افراد در کنار فعالیت‌های روزمره‌شان در بعضی از انجمن‌ها و گروه‌ها عضویت دارند، شما در کدام یک از گروه‌های زیر عضو هستید؟	۱	۱۸
۴۶		مذهب شما چیست؟	مذهب	۱
۶۵		به نظر شما در درمان بیماری دوا و دکتر مؤثرتر است یا دعا و نذر؟	بهداشت	۳
۶۶		اوقات فراغت خود را چقدر صرف امور زیر می‌کنید؟	سرگرمی	۱
۸۵		چه نوع کتابی را بیشتر می‌خوانید؟	کتاب	۴

بدیهی است که بخش عمده ایرادات وارد به کارهای اسدی و محسنی، از طریق استفاده از گویه‌های مشابه، به پیمایش گودرزی در سال ۱۳۸۳ منتقل شده است؛ با این وصف، کار اخیر را باید یک ابتکار و مبادره قابل دفاع دانست؛ چراکه با اجرای آن، تنها داده‌های موجود از ادوار گذشته را معنادار و قابل استفاده کرده است. این تأیید به هیچ‌روی ضعف‌های روایی موجود در این یافته‌ها را نمی‌پوشاند و لزوم بذل احتیاط در تحلیل روند تغییرات فرهنگی و

دینی بر پایه داده‌های مذکور را منتفی نمی‌سازد و ضرورت رفع این قبیل ایرادات در کارهای بعدی و دنبال کردن برنامه‌های پژوهشی موازی و ادامه‌دار را نادیده نمی‌گیرد.

۳. نتیجه‌گیری

در یک بیان کلی از اغراض مقاله، می‌توان از سه عنوان «بازیابی»، «واکاوی» و «ارزیابی» استفاده کرد:

- «بازیابی» و معرفی پیمایش‌هایی که در کنار موضوعات دیگر، برخی از جنبه‌های دین‌داری را نیز در فواصل زمانی مختلف مورد پرسش و بررسی قرار داده‌اند.
- مکث‌هایی کوتاه در «واکاوی» مفهومی دین‌داری تا مشخص شود که این قبیل پیمایش‌ها تا چه حد به هدف مورد انتظار خود در سنجش دین‌داری مردم ایران نزدیک شده‌اند.
- «ارزیابی» یافته‌های حاصل از این پیمایش‌ها، از طریق بررسی اجمالی سنجه و گویه‌های مورد استفاده ذیل این مقوله.

مقاله درصدد بود تا ضمن جلب توجه دین‌پژوهان جوان، شرایط سهل و در دسترس‌تری برای آشنایی ایشان با این قبیل تحقیقات فراهم آورد و درعین حال کمک کند تا در وقت بهره‌برداری از یافته‌های آن و استنتاج‌های قطعی و عام درباره تحولات دین‌داری در ایران، احتیاط بیشتری به خرج دهند.

ضرورت و اهمیت چنین کاری را نیز در آن یافتیم که از نخستین پژوهش‌های علمی دین‌داری در ایران هستند و تنها داده‌های قابل رجوع و ارجاع به گذشته را در اختیار ما می‌گذارند. این پیمایش شبه‌طولی تنها مجموعه‌ای است که دامنه آن از قبل از انقلاب تا دهه سوم پس از آن، گسترش یافته و امکان مقایسه میان این دو شرایط متمایز را فراهم آورده است. جدی‌ترین نقد وارد به این مجموعه از پیمایش‌ها، پس از ایرادات مربوط به مدل و سنجه و گویه، عدم التزام و ابرام ایشان بوده است به حفظ یکدستی مقیاس در طول مطالعات چهارگانه و ازدست رفتن امکان مقایسه نتایج و کشف روند و سمت و سوی تغییرات. نقد آن‌ها نه از سرناسپاسی و نادیدن فضل تقدم ایشان و نادیده انگاشتن ارزش تنها داده‌های موجود از آن موقعیت‌های ازدست رفته است و نه موجب بالارفتن سطح انتظار به فراتر از آنچه در توان و امکان آن‌ها در آن برهه‌های زمانی بوده، بلکه بدان روست که به دقت و مراقبت‌های محققان دین‌پژوه در طراحی مطالعات و برنامه‌های پژوهشی آینده بیفزاید.

منابع

- اسدی، علی و محسنی، منوچهر (۱۳۵۶). گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران؛ تهران: پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران.
- اسدی، علی و همکاران (۱۳۵۶). گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران: گزارش منتشرنشده از یک نظرخواهی ملی در سال ۱۳۵۳. تهران: پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران.
- اسدی، علی، بهکیش، مهدی و محسنی، منوچهر (۱۳۵۹). گرایش‌های فرهنگی و نگرش‌های اجتماعی در ایران: گزارشی از یک نظرخواهی در تهران در خردادماه ۱۳۵۸؛ تهران: پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران.
- بهروان، حسین (۱۳۷۴). مطالعه فرهنگ عمومی مشهد. مشهد: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان. (نشریه زیراکس شده).
- جواد یگانه، محمدرضا (۱۳۹۵). ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان. موج سوم، تهران: دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی با همکاری مرکز رصد اجتماعی وزارت کشور.
- جواهری، فاطمه (۱۴۰۰). تحلیلی نقادانه از پیمایش‌های ملی در ایران؛ تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- حشمتی، محمدرضا (۱۳۸۴). امید و نگرانی در حوزه دین: بررسی پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج دوم ۱۳۸۲)؛ تهران: دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خدایاری فرد، محمد و همکاران (۱۳۸۸). گزارش نهایی طرح پژوهشی: آماده‌سازی مقیاس دین‌داری و ارزیابی سطوح دین‌داری اقشار مختلف جامعه ایران. تهران: با همکاری سازمان‌های حامی. (انتشار محدود)
- رضایی، عبدالعلی (۱۳۸۱). ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان: یافته‌های پیمایش در ۲۸ استان. ویرایش اول، تهران: دفتر انتشارات طرح پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌ها.
- زائری، قاسم (منتشرنشده). ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان. موج چهارم. تهران: مرکز طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شجاعی‌زند، علی‌رضا (۱۳۸۳ الف). ارزش‌های پیمایش و نگرش‌های کارگاه. کتاب ماه علوم اجتماعی. ۸۲، ۸-۱۱.
- شجاعی‌زند، علی‌رضا (۱۳۸۳ ب). فرایندهای جاری، پروژه‌های ناتمام. کتاب ماه علوم اجتماعی، شماره‌های ۸۶-۸۵، ۵-۱۲.
- شجاعی‌زند، علی‌رضا (۱۳۸۴). مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران. مجله جامعه‌شناسی ایران، ۶۶-۳۴، (۱)۶.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۹۳). پیمایش ملی تدین اسلامی ایرانیان. تهران: تهیه و تدوین مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا)، سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
- علوان‌آبادی، سیداحمد (۱۳۵۲). مقایسه‌ای در طرز فکر مذهبی کلاس سوم دبیرستان‌های اسلامی و غیراسلامی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی، تهران: دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
- کاظمی، عباس و فرجی، مهدی (۱۳۸۶). سنجه‌های دین‌داری در ایران. تهران: جامعه و فرهنگ.

- کاظمی، عباس و فرجی، مهدی. (۱۳۹۰). دین داری ایرانیان - موج اول. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- کاظمی پور، عبدالمحمد (۱۳۸۲). باورها و رفتارهای مذهبی در ایران: ۱۳۷۹-۱۳۵۳. تهران: طرح های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- گلریز، گلشن (۱۳۵۳). پژوهشی برای تهیه مقیاس نگرش مذهبی و بررسی رابطه بین نگرش مذهبی با سایر بازخوردها و خصوصیات شخصیتی. پایان نامه کارشناسی روان شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.
- گودرزی، محسن (۱۳۸۲). ارزش ها و نگرش های ایرانیان: یافته های پیمایش در ۲۸ استان. موج دوم، ویرایش اول، تهران: دفتر انتشارات طرح پیمایش ملی ارزش ها و نگرش ها.
- گودرزی، محسن (۱۳۸۳). پیمایش ملی تحولات فرهنگی ایرانیان: گرایش های فرهنگی و نگرش های اجتماعی ایرانیان. دفتر طرح های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (انتشار از سوی سازمان تبلیغات اسلامی).
- محسنی، منوچهر (۱۳۷۵). بررسی آگاهی ها، نگرش ها و رفتارهای اجتماعی و فرهنگی در ایران. تهران: معاونت پژوهشی و آموزشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- محسنی، منوچهر (۱۳۷۵). بررسی آگاهی ها، نگرش ها و رفتارهای اجتماعی و فرهنگی در ایران. تهران: معاونت پژوهشی و آموزشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- Hill, Peter C., & Ralph W. Hood Jr. (eds.) (1999). Measure of Religiosity. Birmingham, alabama: Religious Education Press.
- Kazemipur, Abdolmohammad, & Rezaei, Ali (2003). Religious Life under Theocracy: The Case of Iran. Journal for the Scientific Study of Religion 42: 3 (347-361).

- References in Persian

- Alvanabadi, Seyed Ahmad. (1973) A Comparison of Religious Thought in the Third Grade of Islamic and Non-Islamic High Schools; Master's Thesis in Psychology, Tehran: Faculty of Psychology and Educational Sciences, University of Tehran.
- Asadi, Ali and Mohseni, Manouchehr. (1977) Cultural Trends and Social Attitudes in Iran; Tehran: Iranian Research Institute for Communication Sciences and Development.
- Asadi, Ali. Mehdi Behkish and Manouchehr Mohseni. (1970) Cultural Trends and Social Attitudes in Iran: A Report of an Opinion Poll in Tehran in June 1979; Tehran: Iranian Research Institute for Communication and Development Sciences.
- Bahravan, Hossein. (1995) Study of the general culture of Mashhad; Mashhad: General Administration of Culture and Islamic Guidance of Khorasan. (Xeroxed publication).
- Golriz, Golshan. (1974) A study to prepare a scale of religious attitude and to examine the relationship between religious attitude and other feedbacks and

- personality traits; Bachelor's thesis in Psychology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran.
- Heshmati, Mohammad Reza. (2005) Hope and Concern in the Field of Religion: A Study of the National Survey of Iranian Values and Attitudes (Second Wave 2003); Tehran: National Projects Office, Ministry of Culture and Islamic Guidance.
 - Javaheri, Fatemeh. (1400) A Critical Analysis of National Surveys in Iran; Tehran: Research Institute for Culture, Art and Communications.
 - Kazemi, Abbas and Mehdi Faraji. (2007) Measures of Religiosity in Iran; Tehran: Society and Culture.
 - Kazemi, Abbas and Faraji, Mehdi. (2011) Religiosity of Iranians - First Wave; Tehran: Islamic Propaganda Organization.
 - Kazemipour, Abdolmohammad. (2003) Religious Beliefs and Behaviors in Iran: 1979-1980; Tehran: National Plans of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
 - Khodayarifard, Mohammad et al. (2009) Final report of the research project: Preparing a religiosity scale and assessing the levels of religiosity of different strata of Iranian society; Tehran: In cooperation with supporting organizations. (Limited publication)
 - Mohseni, Manouchehr. (1996) A study of social and cultural awareness, attitudes and behaviors in Iran; Tehran. Research and Educational Deputy of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
 - Shojaei Zand, Ali Reza. (2004a) "Survey Values and Workshop Attitudes". Social Sciences Month Book (Issue 82, August) (pp. 8-11).
 - Shojaei Zand, Ali Reza. (2004b) "Ongoing Processes, Unfinished Projects". Social Sciences Month Book (Issue 85-86, November and December) (pp. 5-12).
 - Shojaei Zand, Ali Reza. (2005) "A Model for Measuring Religiosity in Iran". Iranian Journal of Sociology (Vol. 6, No. 1) Spring 2005. (pp. 34-66).
 - Taliban, Mohammad Reza. (2014) National Survey of Islamic Religiosity of Iranians; Tehran: Prepared and compiled by the Iranian Student Opinion Polling Center (ISPA); Jihad University Publishing Organization.
 - National Survey of Iranian Cultural Developments: Cultural Trends and Social Attitudes of Iranians (Godarzi 2004), Office of National Projects of the Ministry of Culture and Islamic Guidance (published by the Islamic Propaganda Organization).
 - Values and Attitudes of Iranians: First Edition (Rezaei 2002) (Survey findings in 28 provinces). Tehran: National Values and Attitudes Survey Project Publication Office.
 - Values and Attitudes of Iranians: Second Wave, First Edition (Godarzi 2003) (Survey findings in 28 provinces). Tehran: National Values and Attitudes Survey Project Publication Office.
 - Values and Attitudes of Iranians: The Third Wave (Javadi Yeganeh 2016) Tehran:

National Projects Office of the Ministry of Culture and Islamic Guidance in cooperation with the Social Monitoring Center of the Ministry of Interior.

- Values and Attitudes of Iranians: The Fourth Wave (Zaeri- unpublished) Tehran: National Projects Center of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Workshop on Analysis of Findings of the Survey of Iranian Values and Attitudes: Religious Beliefs and Social Attitudes (2002), Tehran: Office of National Projects of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.